

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Ana Rustja

Sodobne oblike vegetarijanstva na Zahodu in religija

Diplomsko delo

Ljubljana, 2013

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Ana Rustja

Mentor: izr. prof. dr. Aleš Črnič

Sodobne oblike vegetarijanstva na Zahodu in religija

Diplomsko delo

Ljubljana, 2013

“She's not in bacon; not in sausage; and she won't eat eggs.

Not in chicken; not in turkey; she won't have her steak.

But I just can't help feeling sorry for this poor little lettuce head.

You know I can't stop crying 'cause I know this broccoli is dead.

She's a vegetarian.

Poor little cow; little sheep; little fish; how can I sleep?

Carrots are bleeding; plants are screaming; and tomatoes die.

You say it's not so bad; they're only vegetables; that's what you said.

Maybe I'm a murderer; but I'm hungry, and they're better off dead.

Save a planet, eat a cow!

All my people want it now!

I'm gonna eat it 'cause it's red!

May I should eat it raw!

Let the blood run down my jaw!

I'd eat people if it was legal! “

(Reel Big Fish 1995)

Stokrat hvala,

družina in prijatelji,

ker ste mi na vse možne načine stali ob strani.

Najboljši ste.

Sodobne oblike vegetarijanstva na Zahodu in religija

Hrana je nadvse pomemben dejavnik v življenju posameznika in skupnosti ter tako nepogrešljiva za preživetje. Za načinom prehranjevanja se skriva veliko pomenov, ki so pogosto povezani tudi z religijsko prakso ljudi. Poznamo različne oblike prehranjevanja in ena od njih je vegetarijanstvo, kjer gre predvsem za način prehranjevanja, ki ne vsebuje mesa oziroma živil živalskega izvora. Prakticiranje take oblike prehranjevanja je pravilo nekaterih vzhodnih svetovnih religij, med drugimi tudi budizma in hinduizma. Dandanes je vegetarijancev vse več tudi na Zahodu in lahko bi rekli, da vegetarijanstvo postaja pravi »modni trend«. V svoji diplomski nalogi bom najprej podala konceptualni okvir pojava vegetarijanstva na Zahodu skozi zgodovino vse do danes. Potem bom raziskovala odnos in vpliv določenih tradicionalnih religij na vegetarijanstvo, ki sta vidna tudi preko odnosa teh religij do mesa in živali. Moj zadnji cilj je predstaviti spremembe v religijskem kontekstu Zahoda, ki jih je mogoče povezati s pojavom in naraščanjem sodobnih oblik vegetarijanstva na tem območju.

Ključne besede: vegetarijanstvo, meso, religijski diskurz, zahodne družbe, vplivi Vzhoda.

Religion and Modern Forms of Vegetarianism in the West

Food is a hugely important factor in the life of an individual as well as of a community. It is indispensable to survival. There are a lot of different meanings hidden in different eating practices, and they are often linked to religion. Vegetarianism, only one of several diets known today, is the practice of abstaining from the consumption of meat or animal products. This practice is required by some of the Eastern world religions, such as Buddhism and Hinduism. Nowadays, the number of vegetarians in the West has increased so much we could call it a trend. In my thesis, I will begin with the conceptual framework of the emergence of vegetarianism in the West throughout the history up to this day. Furthermore, I will research what influence specific traditional religions have over vegetarianism and how the influence can be seen in their relation to meat and animals. In the end, I will present the changes in the Western religious context that can be linked to the emergence and rise of modern forms of vegetarianism in this part of the world.

Key words: vegetarianism, meat, religious discourse, Western society, Easternisation.

KAZALO

1	UVOD	6
2	KONCEPTUALNI OKVIR	8
2.1	Vegetarijanstvo	8
2.2	Vegetarijanstvo skozi zgodovino	9
2.3	Vegetarijanstvo na Zahodu danes	11
2.4	Zahodni pogled na živali in meso	12
3	VEGETARIJANSTVO, MESO IN ŽIVALI SKOZI OČI RELIGIJE.....	13
3.1	Kršćanstvo.....	14
3.2	Islam.....	17
3.3	Hinduizem.....	19
3.4	Budizem	21
4	RELIGIJSKE SPREMEMBE ZAHODA IN VPLIVI Z VZHODA.....	23
4.1	Nov koncept religije.....	23
4.2	Kršćanstvo in sekularizacija.....	24
4.3	Vplivi Vzhoda.....	27
5	SKLEP	29
6	LITERATURA	31

1 UVOD

Je res preveč samoumevno, da v hitro rastočem in globaliziranem zahodnem svetu pojemo tisto, kar nam je trenutno najbolj dostopno ali pač tisto, kar narekuje trend v naši družbi? Kateri so tisti dejavniki, ki nas pripravijo do tega, da se sploh začnemo oziroma, da se bolj zanimamo za to kaj zaužijemo? Kje tukaj pridejo na površje etična načela odnosa človeka do narave in kakšna je njihova povezava z religijo? Ima slednja kakšen vpliv na način prehranjevanja svojih pripadnikov? Vse to so vprašanja, ki so me privedla do spoznanja, da želim izvedeti več.

Ne nazadnje, brez hrane ni življenja. Vse kar pojemo, postane del nas, hrana je gradnik posameznika. Prav tako je hrana del kulture, je njena vrednota. »Ko uživamo hrano, uživamo svet«, pravi Bakhtin (Lupton 1996, 16). Po drugi strani smo ljudje že od nekdaj religiozna bitja in hrana je pomembna tema številnih svetovnih religij. Odločila sem se podrobneje raziskat odnos tradicionalnih religij do nekaterih vrst hrane. Ker obstaja veliko načinov prehranjevanja, sem se v svoji diplomski nalogi osredotočila na enega izmed njih, ki je dandanes zelo odmeven. Gre za vegetarijanstvo, ki temelji na izogibanju prehranjevanja z mesom.

V zahodnem svetu se vegetarijanstvo vse bolj širi in človek ima občutek, da postaja pravi modni trend. V časopisu je bil ne dolgo nazaj intervju z znanim ameriškim zdravnikom Douglasom N. Grahamom, ki piše o zdravem načinu življenja kot zdravem načinu prehrane, ki temelji na surovem sadju in zelenjavi. Sam to dieto imenuje »naravna dieta«, saj dobesedno živi po načelu iz rok v usta. Sledovi vegetarijanstva nas spremljajo tako rekoč že na vsakem koraku in vegetarijanstvo lahko štejemo ne samo za način prehranjevanja ampak tudi kot življenjski stil.

Kaj vodi posameznika pri izbiranju hrane? Če pogledamo eno od splošnih teorij izbire vrste hrane, Randall in Sanjur podata koncept o treh glavnih dejavnikih, ki na to vplivajo. Prvi dejavnik so lastnosti določene hrane, drugi dejavnik je posameznik sam, s svojimi senzoričnimi, psihološkimi in fizičnimi lastnostmi. Pod tretji dejavnik avtorja navajata okolje, ki ga naprej delita na ekonomski in socialni faktor – cena hrane, dostopnost, kultura, religijske prakse in oglaševanje (Randall in Sanjur v Conner in Armitage 2002, 5). Religijski dejavnik, ki ga bom proučevala, spada pod socialni okvir okoljskih dejavnikov. Največji

poudarek bo namenjen vplivu tega faktorja na sodobne oblike vegetarijanske izbire prehrane na Zahodu.

Za ta pojav je sicer vzrokov veliko. Fiddes (1991) piše o štirih poglavitnih sodobnih dejavnikih povezanih s porastom vegetarijanstva v zahodnih družbah, ki zaobjemajo skrb za zdravje, etično in moralno vprašanje o pravicah živali, ekonomsko in ekološko plat proizvodnje in prehranjevanja z živalskim mesom.

Religijo uvrščamo pod okrilje etike. Različne religije zapovedujejo različne nauke o odnosu človeka do narave. Odnos do živali, simbolni pomeni mesa in rastlin, tabuiziranje le-teh in podobno so dejavniki, ki se odražajo v prehranskih navadah pripadnikov določene vere. Religije lahko na različne načine spodbujajo uživanje mesa, oziroma ga prepovedujejo in postavljajo krono brezmesnemu načinu hranjenja. Medtem ko je na primer v krščanstvu meso osrednjega pomena, nepogrešljivo živilo ob nedeljskemu kosilu, je v hinduizmu meso znak manjvrednosti, nižje kaste.

Cilj naloge je prikazati, kako nekatere tradicionalne religije vplivajo na vegetarijanstvo oziroma prehranjevanje z mesom in kako lahko sodobne trende vegetarijanstva povežemo z religijskimi spremembami, ki se dogajajo v zahodnih družbah. Metoda dela je analiza primarnih in sekundarnih virov literature.

2 KONCEPTUALNI OKVIR

2.1 Vegetarijanstvo

Vegetarijanstvo se odraža skozi odnos do mesa. V splošnem pomeni način prehranjevanja, ki ne vsebuje mesa oziroma živil živalskega izvora. Posamezniki, ki definirajo sami sebe kot vegetarijance, se med seboj v načinu prehranjevanja zelo razlikujejo – od takih, ki se tako skozi svojo prehrano kot življenje izogibajo vsem stvarjem živalskega izvora (od mlečnih izdelkov do usnja, jajc, medu ...), do tistih, ki ne jedo mesa, uživajo pa sadove živalskega sveta (Fiddes 199, 111).

Po Alanu Beardsworth in Teresi Keil (1997) se vegetarijanci delijo na:

1. občasne vegetarijance, ki ob redkih priložnostih normalno uživajo meso in druge živalske izdelke/pridelke;
2. lakto vegetarijance, ki z jedilnika izključujejo meso, ribe in jajca, uživajo pa mleko in mlečne izdelke;
3. ovo vegetarijance, ki ne uživajo mesa in živalskih proizvodov, z izjemo jajc;
4. lakto-ovo vegetarijance, ki jedo jajca in mlečne izdelke, ne uživajo pa mesa in rib;
5. vegane, ki zavračajo uporabo in prehranjevanje z vsemi živalskimi produkti (znotraj te skupine obstajajo razlike med mnenji o uporabi usnja, določenih drog, medu ...);
6. fritarijance, kot najbolj skrajno vejo vegetarijanstva, tiste, ki uživajo samo vegetarijansko prehrano, ki na noben način ne prispeva k ubijanju in uničevanju našega planeta.

Poleg zgornje delitve je vedno bolj pogosto odrekanje samo rdečemu mesu, saj naj bi to bilo tako nezdravo kot polno negativnih konotacij. Ljudi, ki s svojega jedilnika izključujejo le nekatere vrste mesa, kot je na primer rdeče meso, lahko označimo za delne vegetarijance.

Vegetarijanstvo je torej različna kombinacija prehranskih navad, kjer je skupna točka predvsem izogibanje nekaterim oziroma vsem živalskim produktom. Vegetarijanstvo osvetljuje in kombinira številne sorodne diskurze povezane z naravo in kulturo, vidike dobrega oziroma slabega, zdravega oziroma nezdravega, urejenega oziroma motenega, moralnega in zla (Lupton 1996, 123).

Vegetarijanstvo lahko razumemo tudi kot življenjski stil oziroma del določene kulturne prakse. Pri vsem tem pa gre za vzajemen učinek med posameznikom in družbo. Določena religija na primer narekuje prehranske navade svojih privržencev, ki šele z množičnim izvajanjem in sprejetjem s strani verujočih postanejo značilnost oziroma pravilo dane religije. Te navade pogosto nosijo tudi pomembne simbolne pomene. Posameznik se s prakticiranjem posameznega načina prehranjevanja, ki je določeni skupini enak, lahko lažje vključi v to skupino, se z njo identificira in tako postane njen pripadnik.¹

2.2 Vegetarijanstvo skozi zgodovino

Vegetarijanstvo ima dolgo zgodovino in še zdaleč ni nov fenomen. Različno se je razvijalo v različnih kulturah in v različnih časovnih obdobjih. Nekje je vegetarijanstvo pustilo močan pečat, ki se je ohranil vse do danes, drugje je prevladala kakšna druga od prehranjevalnih navad. Izvor vegetarijanstva navadno povezujemo z vzhodnimi deželami. Zgodovina indijskih hinduističnih, budističnih in jainističnih religijskih vidikov vegetarijanstva se navezuje predvsem na njihovo verovanje v reinkarnacijo in karmo. Začetki teh religij segajo že zelo dolgo nazaj, več stoletij pred našim štetjem. Ko so se kasneje začele širiti tudi izven Indije, so s seboj prinašale svoje ideje vegetarijanstva in sožitja z naravo (na primer širjenje budizma na Japonsko, Kitajsko). Dandanes imajo vse večji vpliv tudi na zahodni svet.

O začetkih vegetarijanstva na Zahodu lahko govorimo šele od antike naprej, torej od vzpona civilizacije. V okoliščinah človeka kot lovca in nabiralca je bilo namreč še nemogoče pričakovati, da bi se ta odpovedal visoko hranilnim živilom (npr. mesu), saj je bila živalska hrana pomemben vir energije in bi bilo za vsejedca to preveč tvegano. Seveda so imeli ljudje tudi takrat različen odnos do mesa, vendar o popolni in prostovoljni izključitvi mesa z jedilnika še ne moremo govoriti (Beartsworth in Keil 1997).

Temelj vegetarijanstva v zahodnem svetu je postavil šele slavni filozof in matematik Pitagora, rojen okrog l. 580 pr. Kr. Njegove ideje naj bi se nanašale na ideje Egipta in Babilona, morda celo hinduizma, zoroastrizma in Orfičnih kultov (Spencer 2000, 47). V osrčju Pitagorovega vegetarijanskega prepričanja je bila transnacija duše, tudi živalske. Vsak uboj živega bitja je bil tako pojmovan kot krivičen umor.² Pod Pitagorejski način prehranjevanja je spadala čim bolj rastlinska hrana, uživanje katere ni ogrožalo živih bitij.

¹ Conner in Armitage (2002) govorita o tem, da uživanje določene vrste hrane vključuje lažjo in boljšo socializacijo posameznika.

² Pitagora je vegetarijanstvo izvajal na podlagi prepričanja, da je edina razlika med človeškim in živalskim bitjem ta, da imajo živali samo notranji govor, medtem ko imajo ljudje tudi zunanjskega.

Ker naj bi se takrat tako prehranjevali tudi bogovi, je veljalo prepričanje, da se lahko posameznik z uživanjem rastlinske hrane bogovom približa. Za to pa si je takrat vsakdo zelo prizadeval (Spencer 2000, 53).

Izraz pitagorejstvo je takrat postal enak današnjemu pomenu besede vegetarijanstvo. Ključni osebi obdobja helenistične dobe, ki sta podpirali pitagorejstvo, sta bila Aristotel in Platon, ki pa sta dvomno pristopala do vprašanja o pravicah živali. Seneka in pesnik Ovidij sta se nanašala na Pitagorove argumente o trpljenju živali in vegetarijanstvo podpirala z vseh strani. Prav tako tudi filozof Plutarh, ki je predvsem trdil, da je uživanje mesa za človeka nenaravno (Spencer 2000).

V grškem in rimskem času so se ideje pitagorejstva nekoliko zamajale. V času gladiatorskih bojev je bilo ubitih veliko živali in teza o živalskem svetu kot vrednem, je izgubljala na pomenu. Vegetarijanstvo v tem obdobju je bila predvsem kritična praksa zoper ortodoksnim moralnim ter kulturnim predpostavkam (Beardsworth in Keil 1997, 221).

Nastop krščanske dobe in širjenje katoliške cerkve v 4. stoletju je prinesel nov prevladujoč pogled na odnos do živali in prehranjevanje z mesom. V krščanski veri je bilo meso nekaj vsakdanjega in pomembnega. Veljalo je, da je prehranjevanje z mesom nekaj od Boga danega ljudem, za preživetje in užitek. Prepričanje, da je Bog dal ljudem nadvlado nad naravo, se je odražalo v vseh pogledih odnosa ljudi do živali (Spencer 1993, 129). Prav tako je bilo meso odraz bogastva, obilja in socialne moči. Vsakdo, ki je mislil ali delal drugače, je bil označen za heretika, ker naj bi se obračal proti načelom Katoliške cerkve (Spencer 1993, 154).

Po stoletja dolgi krščanski nadvladi je šele čas renesanse in humanizma obudil teze starih klasičnih mislecev. Iz moralnih in etičnih vidikov so nasprotovali in dvomili v krščanske nauke o moči ljudi nad živalmi in ubijanju le-teh.³ V tem obdobju so se začele tudi prve javne razprave o vplivu mesa na zdravje in prednostih brezmesne prehrane. Obudil se je ponoven posluh za vegetarijanstvo, čeprav je na drugi strani meso postajalo vse bolj popularno in so v razsvetljenstvu nekateri na živali še vedno gledali kot da so brez duše, ustvarjene le za uporabo ljudem (Spencer 1997).

Najpomembnejši in najbolj odmeven premik v zgodovini vegetarijanstva je bilo gotovo leto 1874, ko je bila v Angliji ustanovljena prva Britanska vegetarijanska skupnost. To je pomenilo institucionalizacijo vegetarijanske miselnosti in prvič je prišel v uporabo termin

³ Eden od dejavnih na tem področju je bil tudi Leonardo Da Vinci, ki je bil zaprisežen vegetarijanec.

vegetarijanec, kot naslednik besedi pitagorejec, ki je bil v uporabi do takrat. Motivacija za ustanovitev skupnosti je temeljila tako na tradicionalnih etičnih in zdravstvenih predpostavkah kot tudi na modernejših ekonomskih argumentih, ki so poudarjali večjo produktivnost kmetijstva v primerjavi z živinorejo (Montanari 1994, 153).

Nekaj let po ustanovitvi Britanske vegetarijanske skupnosti se je vegetarijansko združenje oblikovalo tudi v Ameriki in Nemčiji. Vegetarijanstvo je začelo v zahodnih družbah utrjevati svoje temelje, kar lahko v tem obdobju povežemo s socializmom, skrbjo za živali, željo po miru, zdravjem in homeopatijo. Urbanizacija in začetki industrializacije sta bili temu dober pogoj (Spencer 1997). Ustanovitev omenjenih združenj je pomenila prelomnico modernim oblikam vegetarijanstva na Zahodu, ki so postale množičen pojav nekje sredi dvajsetega stoletja in so danes v popolnem razcvetu.

2.3 Vegetarijanstvo na Zahodu danes

Vegetarijanstvo na Zahodu postaja vse bolj popularna oziroma vse bolj množična praksa. Prvi oktober je razglašen za Svetovni dan vegetarijanstva, v Veliki Britaniji in ZDA pa vsako leto praznujejo tudi teden vegetarijanstva, kadar pripravijo ogromno različnih dogodkov na to temo. Podatki pričajo, da je vegetarijanstvo kot način prehranjevanja oziroma življenjski stil prodrlo že globoko v zavest družbe in da se za življenje z vegetarijanstvom iz različnih razlogov odloča vse več posameznikov.

Lupton (1998, 126) pravi, da v zahodnih družbah ob koncu 20. stoletja raznolikost hrane postaja vse pomembnejša. Možnost izbire načina prehranjevanja je dostopna večjemu številu ljudi kot kdajkoli prej, inovacije in diferenciacije na področju prehrane pa so danes ocenjene kot visoke kulturne prednosti. Prav tako kot v drugih stvareh ljudje tudi v odnosu do hrane vidijo možnost novih izkušenj, skozi hrano iščejo nove okuse in posledično sami sebe izboljšujejo in raziskujejo.

Raziskav o sodobnih oblikah in porasti vegetarijanstva žal ni veliko, tiste bolj odmevne pa se večinoma nanašajo na ZDA in Veliko Britanijo, v slednji naj bi bilo vegetarijanstvo tudi najštevilčnejše. Bearsworth in Keil (1997, 224) povzameta raziskave, povezane z vegetarijanstvom v Veliki Britaniji s strani Related Survey Office med leti 1984 in 1993. Raziskave kažejo, da je v tem obdobju število samooklicanih vegetarijancev oziroma veganov poraslo za 2,2 %. Prav tako je naraslo število tistih, ki se izogibajo samo rdečemu mesu, in sicer za 4,6 %. Naraslo je tudi število anketirancev, ki se izogibajo uživanju

predvsem rdečega mesa. Raziskava iz leta 1995 med 4237 prebivalci, starejšimi od 16 let, pa kaže na 4,5 % strogih vegetarijancev in 12 % takih, ki sami sebe ne označujejo kot vegetarijance, čeprav ne uživajo mesa. Med vsemi podanimi raziskavami je bil delež žensk vegetarijank dvakrat večji kot delež moških. Najpogosteje so bile kot vegetarijanke predstavljene mlajše ženske, stare med 16 in 24 let.⁴

Beardsworth in Keil (1997, 225) glede na porast članov vegetarijanskega združenja (ang. Vegetarian Society) v Veliki Britaniji med leti 1980 in 1995 ocenjujeta, da se delež ljudi, ki se samoindentificirajo kot vegetarijanci giblje med 4 % in 7 % celotne populacije. V ZDA, na podlagi raziskav objavljenih iz strani US Department of Agriculture v letu 1977–1978, pa naj bi delež vegetarijancev znašal med 3 % in 7 %. Seveda so to le osnovni pokazatelji razširjenosti vegetarijanstva omenjenih območij.

Eden od zanesljivih in najbolj ilustrativnih kazalcev o porasti zanimanja za vegetarijansko prehrano na Zahodu je gotovo vse bolj množično izdajanje knjig na to temo. Spencer (2002, 344–345) navaja, da je bilo v angleško govorečih državah med leti 1960 in 1980 izdanih 183 knjig o vegetarijanski prehrani. Od začetka 80-ih pa jih je bilo vsako leto izdanih več sto.

2.4 Zahodni pogled na živali in meso

Vse večje zanimanje za vegetarijanstvo pomeni manjše zanimanje za uživanje mesa. Kot pravi Fiddes (Fiddes 1991, 214), sta prehranjevanje z mesom in vegetarijanstvo dve različni strani istega kovanca, z vzajemnim učinkom.

Različen in nasproten je tudi njun simbolni pomen. Adams (Beardsworth in Keil 1997, 213) ugotavlja, da ima beseda meso konotacijo nečesa mogočnega, nevarnega, medtem ko besedo zelenjava povezujemo z nečim monotonim, povezujočim z glagolom vegetirati, ki nakazuje na pasivnost in statičnost. Meso zato povezujemo z moškim, kot aktivnim, zelenjavo pa z ženskim spolom, pasivnim torej.

Glede porabe mesa v zahodnih družbah tako Beardsworth in Keil (1997) kot tudi Fiddes (1991) na podlagi dosedanjih raziskav omenjata upad tako v Veliki Britaniji kot tudi nasploh v Evropski skupnosti držav. Podatki Evropske Komisije kažejo, da je poraba telečjega in govejega mesa med leti 1961–1991 padla z 38 % na 25 %. Prav tako je med leti 1957 in 1993

⁴ Raziskava, ki je bila izvedena na Univerzi v Bradfordu leta 1991, pokaže podobne rezultate. Med 942 posamezniki starejšimi od 18 let in 2 651 starimi med 11 in 18 let, je bilo od skupaj 7 % vegetarijancev nekaj več tistih iz mlajše starostne skupine. V drugi starostni skupini, nad 18 let, je bilo zabeleženih več vegetarijancev med ženskami (10 %), moških vegetarijancev je bilo za 4 %.

upadla poraba rdečega mesa v Veliki Britaniji, porasla pa je poraba perutnine (Beartsworth in Keil 1997, 214).

Kljub temu je meso za večino ljudi še vedno visoko cenjeno in pomembno živilo za človekovo rast ter razvoj in na Zahodu ostaja simbol moči in vsebovanja najvišje vrednosti beljakovin.

Možnih razlogov za upad porabe mesa na Zahodu je veliko in med seboj se zelo razlikujejo. Velike spremembe so se na primer zgodile na področju etičnih pravic živali. Če je do 18. stoletja veljalo široko prepričanje, da so živali brez vsakršnih pravic, stroji brez duše in lahko zato z njimi počnemo kar želimo, je kasneje začela ta miselnost postajati vse bolj sporna. V 19. stoletju je bilo gibanje proti krutosti nad živalmi še vedno v senci zaskrbljenosti nad človeškim svetom, vendar je v 20. stoletju porasla tudi zaskrbljenost glede pravic in odnosa do živali.

»Liberalna stran mnenj o novem gibanju za pravice živali se je zavezala k ciljem, ki vključujejo odpravo uporabe živali v znanosti, prenehanje komercialnega živalskega kmetijstva in odpravo komercialnih in športnih lovov ter nastavljanja pasti« (Regan v Fiddes 1991, 196). Leta 1990 je na primer tri četrtine žensk v Veliki Britaniji reklo, da ne bi nosile živalskega krzna iz etičnih razlogov, v supermarketih so oznanjali, da bodo označevali izdelke z označbo narejeno brez krutosti (ang. cruelty free) in podobno (Fiddes 1991, 118).

Kdaj in zakaj so porasle etične skrbi kar se porabe živalskih produktov tiče, če smo ljudje toliko časa zadovoljni uživali živalske izdelke brez pretirane zaskrbljenosti? Fiddes (1991) je mnenja, da lahko popolne odgovore na to vprašanje dobimo le z interpretacijo pomena mesa v dani kulturi. Spremembe in splošno dogajanje na področju religije je ena od vej etičnih razlogov za porast vegetarijanstva in upad porabe mesa v zahodnih družbah.

3 VEGETARIJANSTVO, MESO IN ŽIVALI SKOZI OČI RELIGIJE

»Hrana je Bog!« pravi profesor Prem Luthra (2013) v svoji knjigi z istoimenskim naslovom. Za religijo je sredstvo komunikacije z različnimi simbolnimi pomeni, ki so lahko globoki in poduhovljeni in vplivajo na prehranske ter posledično tudi življenjske navade vernikov.

Tradicionalne svetovne religije se v veliki meri ozirajo na vprašanje meso – da ali ne, ki postaja danes vse pogostejše in deležno vse večje pozornosti. Prav tako postaja vse bolj odmevno in razdrobljeno tudi vprašanje religije na Zahodu.

Beardsworth in Keil (1997) omenjata dve študiji, ki sta prikazali povezanost vegetarijanstva z religijo. V prvi študiji je bila narejena direktna povezava med vegetarijanci in nevegetarijanci. Študija je bila izvedena v Teksasu in vsaka od raziskovalnih skupin je štela 150 ljudi. Vsak iz prve skupine vegetarijancev je imel par v skupini nevegetarijancev s podobnim osebnim profilom. Zanimiv je rezultat, da je bilo le 26 % vegetarijancev članov tradicionalnih religij, v nasprotju z 59 % nevegetarijancev. Članstvo skupine vegetarijancev v nekaterih drugih ne zahodnih religijah in eksotičnih sektah je bilo prav tako presenetljivo nizko. Je pa omenjena raziskava pokazala na povečano zanimanje s strani vegetarijanske skupine za članstvo v določenih klubih in organizacijah, kar ni bilo tako pogosto pri skupini nevegetarijancev. Druga od študij je raziskovala razloge za prakticiranje vegetarijanstva v Ameriki. Med možnimi razlogi zakaj se je posameznik odločil za vegetarijanstvo, je bil tudi verski oziroma religijski. Med vsemi odgovori je ta razlog navedlo 17 % sodelujočih. Prvo mesto je zasedla skrb za pravice živali s 67 %, drugo pa skrb za zdravje z 38 %. Ostali od vprašanih so navedli, da so postali vegetarijanci preprosto zaradi neprijetnega okusa mesa. Le 43 % sodelujočih je kot razlog navedlo en sam dejavnik, ostalih 57 % pa jih je naštel več stvari, ki so prispevale k temu, da so pristali na ta način prehranjevanja. Prav tako so rezultati omenjene raziskave podali ugotovitve, da se razlogi za posameznikovo prakticiranje vegetarijanstva s časom lahko spreminjajo.

Glede na dane raziskave lahko rečemo, da religija na pojav sodobnega vegetarijanstva na Zahodu nima močnega vpliva oziroma, da obstajajo drugi dejavniki, katerih vpliv je močnejši. Vendar ne želimo meriti vpliva religije kot take, ampak pokazati, kakšen je pogled nekaterih tradicionalnih religij na uživanje mesa oziroma vegetarijanstvo. Ta je viden predvsem skozi religijsko dožemanje živalskega sveta in skozi simbolne pomene, ki jih pripisujejo uživanju določene vrste hrane in hrani nasploh. Za analizo smo tokrat izbrali štiri religije: krščanstvo, islam, hinduizem in budizem.

3.1 Krščanstvo

Kršćanstvo, kot religija z največjim številom pripadnikov, se deli še na tri veje: protestantizem, pravoslavje in katolištvo. Njihova vera v troedinega Boga je povzeta v sveti knjigi, ki se imenuje Biblija. Deli se na Staro in Novo zavezo, prva vsebuje zapise, ki so

nastali še pred rojstvom odrešenika Jezusa Kristusa. Biblija predstavlja Božjo besedo, ideje, ki naj bi vodile vsakega zglednega kristjana in primere, po katerih naj bi se ta zgledoval.

Pogled krščanske vere na meso oziroma vegetarijanstvo je razviden tako skozi njihov odnos do živalskega sveta nasploh kot tudi skozi ritual postenja in ritual darovanja. Spencer (2000, 107) v svoji knjigi o zgodovini vegetarijanstva trdi, da bi bila zgodovina odnosa med človeškim in živalskim svetom veliko drugačna, če zahodna družba ne bi bila tako temeljito prežeta z judovsko-krščanskim konceptom človekove nadvlade.

Če pogledamo skozi zgodovino, je bil po prvih zapisih krščanske Biblije v začetku paradiž vegetarijanski. Prva človeka, Adam in Eva, sta se prehranjevala le z rastlinami. Čeprav je Bog ustvaril človeka po svoji podobi, se je ta od njega razlikoval po načinu prehranjevanja; prav tako ni imel pravice ubijati. Šele po zgodbi o Kajnu in Abelu se zapisi o tem spremenijo. Kajn in Abel sta želela darovati Bogu. Kajn mu je tako daroval sadove zemlje, medtem ko je Bog od Abela dobil prvorojeno jagnje. Abelovo darovanje je Bog poveličeval in Kajn je iz ljubosumja ubil brata Abela. Ko je Bog kaznoval Kajna, se je začelo širiti ubijanje in darovanje Bogu. Bog je zato uničil svet, na katerem je ostal le Noe s svojo barko (Spencer 2000, 114–115). Svetovna poplava naznanja novo prehransko dobo človeka v Svetem pismu z besedami:

»Vse živali zemlje in vse ptice neba naj se vas bojijo in trepetajo pred vami. Tudi vse, kar se giblje po zemlji, in vse ribe morja, vse to bodi v vaši oblasti. Vse kar se giblje in živi, naj vam bo živež, tudi vse rastline vam dajem«

(Stara zaveza, Prva Mojzesova knjiga (Geneza), 9, 3–8).

Človeštvo je tako od Boga dobilo nadvlado nad ostalimi živimi bitji in tudi pravico za uboj živali za prehranske namene. Še vedno pa je obstajala ločnica med prehranskimi navadami navadnega človeka in Boga. Meso je bilo ljudem dovoljeno le, če ni vsebovalo krvi:⁵

»Le mesa skupaj z življenjem, to je s krvjo, ne smete jesti«

(Stara zaveza, Prva Mojzesova knjiga (Geneza)9, 9–10).

⁵Rdeče meso, ki vsebuje največ krvi, je bilo v zahodnih družbah tako od nekdaj najbolj spoštovano, simbol človeške moči in nadvlade. Dandanes je pogosto označeno kot najbolj nezdravo in najbolj zavračano prav s strani vegetarijancev

Ob uboju živali so tako ljudje kri darovali Bogu, to je postalo ritual, s katerim so potrdili in povelicali nadvlado in vsemogočnost Boga. Uboj živali brez duhovniškega rituala darovanja so označili kot umor in greh (Spencer 2000, 114). Šlo je za simbolno gesto, v resnici ločitev krvi od mesa seveda ni možna.

Doktrina človeške super moči nad naravo je postala poglavitna krščanska ideja in sprejemljiva tudi naprej, v času grške in romanske dobe. Čas krščanskega imperija je bil tisti, ko je imelo meso najbolj pomembno mesto v socialnem življenju posameznika in je pomenilo tudi socialno moč. Pitagorejstvo (glej poglavje 2.1) je bilo za nekaj časa postavljeno ob stran in vegetarijanstvo v vrstah elite in učenjakov je pomenilo nasprotovanje in kritiko ortodoksnim moralnim in kulturnim načelom. Krščanske sekte tistega časa, katerih pripadniki so bili vegetarijanci, so bile označene kot herezije in bile zato preganjane. Tak primer je bila v 10. stoletju sekta Bogomili in med 9. in 14. stoletjem sekta Katari.

Da je meso v krščanstvu pomembno, je še poudaril začetek tako imenovanega krščanskega posta, ki ne dovoljuje uživanja živalskega mesa na določene dneve v povezavi s pomembnimi religijskimi prazniki. Postenje je potekalo tudi vsako sredo in petek, kasneje samo še na petek. Na ta način so ljudje pokazali pokoro najvišjemu, zmožnost samokontrole, zadržanost zoper skušnjav mesa, kar naj bi jim bilo kasneje poplačano v nebesih. Ribe so nadomestni in sprejemljivi obrok namesto mesa v času postenja postale šele okrog 9. oziroma 10. stoletja našega štetja (Montanari 1996, 79).

Lupton govori o tem, da je danes postenje postalo proces za telo, v smislu zdravega in vitkega telesa, bolj kot proces za dobro duše, še vedno pa ostaja koncept visokega uvrščanja samodiscipline v družbi (Lupton 1996, 137).⁶

Simoons (Beardsworth in Keil 1997, 204) je napisal eno najbolj odmevnih in natančnih študij o izogibanju mesa v svetu. Preučeval je vzorce sprejemanja in izogibanja prehrane, ki vsebuje šest vrst mesa: svinjine, govedine, piščančjega mesa, konjskega, kameljega in pasjega mesa. Meso, ki ga krščanstvo predstavlja kot manjvredno in neprimerno za uživanje, je konjsko meso, ki naj bi imelo močne povezave z verovanjem poganov. Konjsko meso je tako postala

⁶ Ljudje post danes vidijo kot začasno odpoved določeni stvari, ki jim predstavlja nekaj vsakdanje pomembnega v življenju. Z odpovedjo tej stvari predvsem sami sebi dokažejo motiviranost in zmožnost »zadržka«. Dandanes ljudje v času krščanskega posta, kot je na primer tudi štirideset dni pred veliko nočjo, prakticirajo različne oblike postenja. Nekateri poizkušajo to obdobje preživeti brez alkohola, drugi brez spolnosti ... Ljudje se vse bolj odpovedujejo stvarim, katerih odpoved jim predstavlja izziv. Ni več nujno, da je predmet odpovedovanja le meso.

prepovedana vrsta hrane v mnogih družbah in kulturah, vključno z zahodno.⁷ V Svetem pismu najdemo še zapise o čistih in nečistih živalih, slednjih naj človek zaradi umazanosti ne bi užival. Mednje spada na primer kamela, skalni jazbec, zajec in svinja. Prav tako so navedene Božje prepovedi glede uživanja določenih vrst ptic in vodnih živali ter vseh živalic, ki mrgolijo po zemlji, npr krtov, miši, kuščarjev ...

Postenje od mesa, velikonočno žegnanje kuhane šunke ali mesa, ki simbolizira telo križanega Jezusa, osrednje mesto mesa pri nedeljskem kosilu, predstava o ribjem mesu kot nečem »manj mesnem« in podobni rituali ostajajo v bolj ali manj strožji obliki del sodobnih praks krščanskega vernika. Ideja o uživanju doma rejenih živali je označena kot božanski privilegij človeka. Ta ideja je globoko ukoreninjena v najodmevnejše religije na Zahodu, med katere spadata tudi krščanstvo in islam.

Danes se dogajajo spremembe. Predvsem z začetkom renesanse je meso postalo ključ moralnih skrbi glede ubijanja živali za hranjenje z njihovim mesom. Prav tako je pot vegetarijanstvu odprl nastop humanizma in vse večja dvomljivost o krščanskem pogledu na svet.

3.2 Islam

Islam je religija, katere pripadniki se imenujejo muslimani.⁸ Religija šteje okrog milijardo vernikov svetovne populacije, največji delež zavzema na Bližnjem vzhodu, severni Afriki in nekaterih delih Azije. Po obsegu pripadnikov je takoj za krščansko vero in število muslimanov se hitro povečuje tudi na Zahodu.

Božanstvo, ljubezen in strah islamski verniki pripisujejo Alahu, ki je njihov Bog. Alah je svojo vero razodel revni siroti, Mohamedu, ki je tako postal božji poslanec oziroma prerok. Koran je sveta knjiga, kjer so ta razodetja Mohamedu zapisana v poglavjih imenovanih sure. Gre za Alahove besede in zapovedi, ki so temelj za pripadnikovo vero in vsakodnevno življenje.

Glede na Koran Alah dovoljuje uživanje mesa, kar v splošnem označuje za nekaj pozitivnega, razveseljujočega. In ker je cilj vsakega muslimana delati po zapovedih Boga, bi lahko

⁷ Tudi v hinduistični Indiji le malo ljudi uživa konjsko meso.

⁸ Beseda islam pomeni poslušnost in mir s predanostjo božji, Alahovi volji. Beseda musliman pa pomeni pokoren.

označili uživanje mesa kot uboganje in ugajanje Gospodovi volji, vsako zavračanje tega pa kot nasprotovanje in upor.

»O, verniki! Izpolnjujte dogovore! Jest smete živali, razen tistih, ki vam jih bom prepovedal. V času romanja vam je lov prepovedan. Gospod predpisuje, kakor sam hoče«

(Koran, iz sure 5, 1).

Besede Alaha naj bi veljale samo za človeka, kot edinega, ki ima dar govora in je postavljen nad druga živa bitja. Čeprav bi lahko po naslednjem verzu sklepali tudi drugače:

»O, ljudje, dano nam je razumeti ptičje glasove in še marsikaj drugega. To je resnično pravi blagoslov«

(Koran, iz sure 27, 16).

Še vedno ni popolnoma jasno, kakšne zakone je Alah namenil drugim živim bitjem, ki niso ljudje, in kako se te zapovedi razlikujejo od človeških, če sploh se (Foltz 2001).

Islam v svoji verski doktrini zavrača uživanje svinjskega mesa, ki ga označuje kot nečistega in tako neprimernega za človeško porabo (Beardsworth in Keil 1997, 157–204). Islamska vera prepoved za uživanje svinjskega mesa črpa iz Korana, pa tudi Biblije, v kateri naj bi o prepovedi svinjine in prašičih kot nečistih živalih našli kar nekaj zapisov:

»Prepovedujem vam le svinjsko mrhovino, kri in meso ter živali, zaklane v imenu drugega boga, ne v Gospodovem imenu«

(Koran, iz sure 5, 3).

»In svinje, ki sicer ima parklje, preklane parklje, pa ne prežvekuje: za vas je nečista«

(Stara zaveza, Tretja Mojzesova knjiga (Levitik), 11, 13–15).

Argumentov s strani islamske vere, zakaj svinjina ni dobra za uživanje, je veliko. Na portalu Slovenske islamske skupnosti (2010) je pod razlogi, poleg zapovedi verskih voditeljev, navedeno, da je uživanje svinjine vzrok številnih bolezni, da ta gradi mastna tkiva, da so svinje najbolj umazane živali na svetu in da so tudi najbolj nemoralne živali. Kdor uživa svinjino naj bi se obnašal kot svinja, kar pomeni, da naj bi taki ljudje pozivali ostale, da se parijo z njegovimi ali njenimi parterji. Svinjsko meso onečasti telo in dušo. Torej si to, kar ješ.

Do ostalih vrst mesa muslimani nimajo nobenih prepovedi in zapovedi. Po študiji Simoonsa (glej poglavje 2.1) pripadniki islama množično uživajo kamelje meso, ki je sicer prepovedano za mnoge nepripadnike islama na Srednjem Vzhodu.

Zgodovinskih napetosti islama z budizmom (in v Indiji s hinduizmom) so obravnavane kot čaščenje vere in bi lahko povzročale razlog za argumente islama proti vegetarijanstvu. V Koranu je zapisano tudi, da je nevernik tisti, ki prepoveduje zakol živali brez pravega razloga, le da bi dosegel pravice živali. Ta ne dela prav, saj na ta način daje prednost živalim pred ljudmi.

V nadaljnji razmislek lahko tukaj ponudim besede Richard C. Foltz, ki pravi: »Mainstream islam nikoli ni spodbujal odpovedovanja mesu in mesnim izdelkom, toda v luči današnjih znanstvenih perspektiv o zdravem prehranjevanju je jasno, da lahko muslimani uživajo tako fizične kot tudi duhovne koristi od vegetarijanske prehrane. Oba vidika se zdita popolnoma v skladu z uveljavljenimi islamskimi načeli živalskih pravic in čistega telesa« (Foltz 2011).

3.3 Hinduizem

Tudi v vzhodnih religijah, kot sta hinduizem in budizem obstajajo načela prehranjevanja z živalskim mesom in njihovimi proizvodi. Njihov pogled na živali je drugačen od pogleda tradicionalnih zahodnih religij. Temeljna razlika je v dojemanju živalskega in človeškega sveta. Hinduizem in budizem ga dojemata kot enakovredno in združeno celoto, kar je v nasprotju s tradicionalnim zahodnim dualizmom, kjer sta človek in narava ločena in je človek gospodar narave (Campbell 2007, 74).

Hinduizem je najbolj razširjena religija v Indiji, zajema 83 % vseh prebivalcev. V svetu ima kar 800 milijonov vernikov, od tega jih približno 45 milijonov živi izven Indije. V zahodni Evropi in Severni Ameriki živi približno dva milijona hindujcev. Hinduizem je najstarejša od glavnih svetovnih religijskih tradicij. Je zelo raznolika religija, razvijala se je dolgo časa in ni imela enega samega utemeljitelja, prav tako pozna tudi več bogov. V vseh teh razlikah znotraj hinduističnega verovanja pa ostaja skupna točka vsem, to je brahma, končna resničnost, ki je nad naravnim svetom. Kot vsaka religija v sebi nosi neka zgodovinska dejstva in ideale, po katerih naj bi njeni pripadniki posegali. Uči, usmerja, zapoveduje in izziva.

Hindujski nauki črpajo iz svetih tekstov, ki se imenujejo Vede. So zapisi indijske kulturne tradicije. Ti spisi dojemajo nenasilje kot etično načelo vegetarijanstva. Glede na vedsko

filozofijo enega izmed hindujskih bogov, Krišne, je povzeta indijska tradicija, ki pravi tudi, da:

»Je vsakdo izmed nas (vključno z drugimi živimi bitji) duhovna duša, delec Boga (Krišne) in ne materialno telo. Kot taki smo Krišnini večni služabniki in preko Njega, našega skupnega Očeta, smo med seboj povezani«

(Hare Krišna).

Videnje človeškega in živalskega sveta kot celote in enakovrednega hindujce spodbuja, da na tak ali drugačen način prakticirajo vegetarijanstvo. Ena izmed temeljnih stvari njihove vere je reinkarnacija oziroma kroženje duš, tudi živalskih. Verjamejo v karmo, ki je posledica posameznikovih preteklih dejanj in vpliva na prihodnost. Njihov cilj je delati dobro. So odločno proti trpljenju živali in menijo, da meso telo onesposablja in ga umaže.

Hinduizem pa ne pomeni nujno strogega vegetarijanstva, veliko je odvisno od mesta v Indiji, v katerem se posameznik rodi, in njegove kastne pripadnosti. Vegetarijanski način prehranjevanja in izogibanje mesni hrani hindujci povezujejo z višjim mestom v njihovem kastnem sistemu in višjo obliko čistosti. Razumejo ga kot superiorno obliko prehranjevanja in odraz visoke civiliziranosti. Zato je pogosto prakticiran tudi s strani Brahmanov, kot znak socialnega in duhovnega stasa (Fiddes 1991, 207).

Svinjsko meso je v hinduizmu označeno kot nečisto, zato se z njim v Indiji prehranjujejo predvsem domorodci. Prav tako je piščančje meso nečisto zaradi prehranjevalnih navad teh živali, ki so umazane (Beardsworth in Keil 1997, 204).

Kljub temu da Indija proizvede petino vsega goveda na svetu,⁹ je za hindujce goveje meso strogo prepovedano, saj je krava zanje sveta žival. Zakaj je ta žival tako pomembna v hindujski religiji, je zelo zanimivo vprašanje. O tem piše Frank J. Koroma, ki skuša slavo in simbol svete krave obrazložiti predvsem znotraj konteksta hindujskega verovanja, natančneje v svetih spisih religije. Krava namreč nima pomembne simbolne vrednosti že od začetkov hinduizma, čeprav od nekdaj veljala za močno delovno silo, simbol moči in bogastva ter ima

⁹ Odpor pred uživanjem govedine in indijski simbol svete krave po mnenju nekaterih skrbita za možnost boljše agrikulture in večjega pridobivanja mleka, kar omogoča živa krava. Manj mesa, več hrane, kar bi lahko v prihodnosti postal cilj tudi ostalega sveta (Spencer 2000, 342).

že od zgodnjih začetkov vedske literature nekoliko višje in pomembnejše mesto od ostalih živali (Korom 2000, 186).

Kljub visoki cenjenosti krave skozi vedske spise ni navedenih prepovedi ubijanja in uživanja govejega mesa, pogosto so bile krave celo žrtve darovanja bogovom in njihovo meso so ljudje normalno uživali. Šele v drugem stoletju našega štetja je postalo ritualno žrtvovanje in uživanje krave prepovedano za vse razen za predstavnike najvišjih kast. Okrog leta 1000 našega štetja pa je ta prepoved začela veljati za vse hindujce (Harris 1978). V dvajsetem stoletju krava dobi statusni simbol svetosti. Pogosto simbol krave povezujejo s kolonializmom in političnim aktivizmom, v času katerega je krava predstavljala novo identiteto avtohtonih pripadnikov indijske kulture in hindujske religije, ki so se na ta način hoteli distancirati od prišlekov. Simbol svete krave, ki dobi naziv mati naroda, postane nov koncept hindujske religije dvajsetega stoletja. Prav tako se v tem času razjasni in še bolj poudari koncept nenasilja (Korom 2000, 188). Sveta krava je danes postala steber hindujske vere, simbol dobrote, celosti, čistosti. Predstavlja utelešenje kozmosa. Uporaba njenih produktov, predvsem gnoja in urina, v zdravilne in očiščevalne namene, pa je postalo med hindujci nekaj vsakdanjega.

Pretežno naklonjenost hinduizma do živalskega sveta lahko razberemo tudi v pojmovanju mitoloških živalskih božanstev, kot je na primer Hanuman – opičje božanstvo, Ganeša – človek slon ali Garuda – kralj ptičev, in pojmovanju ostalih mitoloških živali. Hindujci častijo tudi živalska božanstva.

3.4 Budizem

Budizem je religija, ki si deli kar nekaj podobnih prepričanj s hinduizmom. Rojstni kraj budizma je prav tako Indija, čeprav danes tam izgublja na veljavi in se seli v še bolj Vzhodne države. Razlogi za to naj bi bili predvsem moč hinduizma in naraščanje osvajanj islamske vere iz Afganistana v severno-zahodne dele Indije. Med muslimanskimi svetimi vojnami in hindujci, ki jim je indijska kultura zelo blizu, so budisti začeli izginjati iz centralne Indije in se seliti v Tibet, Burmo, na Kitajsko, v Mongolijo in tudi na Japonsko (Spencer 2000, 336). Nekatere od vplivov iz njihove vere je čutiti tudi na večjem delu Zahoda, kjer se ljudje za lažje spopadanje z modernimi tegobami življenja pogosto opirajo prav na budistične nauke.

Budisti ne poznajo ene svete knjige, ampak so jim opora sveti spisi Učiteljev, katerih glavni je Buda, razsvetljeni mojster in največji duhovni učitelj budistične vere. Buda v svojem

načinu prehranjevanja ni bil vegetarijanec, ampak se je kot pri vsaki drugi stvari, skliceval na zmernost.

Budisti verjamejo v karmo, da med vsemi stvarmi obstajajo vzroki in posledice. Vsako dejanje ima posledico, direktno in indirektno, na posameznika in na ostale. Človek je sam odgovoren za vsa svoja dejanja (Bodhipaksa 1999). Verjamejo v ponovno rojstvo in reinkarnacijo, v kateri se človek lahko rodi tudi kot žival. Njihove obljube, ki temeljijo na naukih Bude, vsebujejo tudi zapoved o neškodovanju kateremukoli živemu bitju. Zavzemajo se za mir, nenasilje in sožitje, tako med ljudmi kot v njihovem sobivanju z naravo. Eno od budističnih načel pravi, da se posameznik:

»Zavezuje za načela vzdržnosti od povzročanja škode vsem živim bitjem. Z dejanji ljubeče prijaznosti očisti svoje telo«

(povzeto po Bodhipaksa 1999, 44).

Čeprav budisti vidijo trpljenje in nesrečo kot neizogibno, verjamejo v posameznikovo moč in meditacije, ki to trpljenje lahko omilita. Ko je enkrat duša pod kontrolo, se lahko gibljemo skozi življenje srečni in svobodni. Posameznik se mora skozi življenje s svojimi dejanji truditi za čim manj trpljenja in dosego čim višjega stanja sreče. Vsak se mora zavzemati za osvoboditev izpod svoje nesreče in pomagati pri osvoboditvi drugega (Pat Fisher 1999, 45).

Ena temeljnih stvari budističnega verovanja je skrb za lastno telo, na katerem naj ne popuščajo in naj ga ohranjajo čistega. Budisti čim bolj težijo k neuživanju mesa, čeprav ga v mnogih predelih Tajske, Tibeta ... budisti in celo budistični duhovniki uživajo (Fiddes 1991, 208). Strogo nasprotujejo uživanju piščančjega mesa, ker so po njihovem mnenju zaradi načina prehranjevanja s črvi grešni in nečisti (Simmons v Beardsworth in Keil 1997, 205).

Zanimivo je dejstvo, da naj bi budisti sprejeli mesni obrok, če jim je ta od nekoga dan v dar (Spencer 200, 338). Gre za gesto radodarnosti darovalca in prejemnika, kar je v budistični veri zelo pomembno. Dovoljeno jim je uživanje živalskega mesa tudi, če sami niso sodelovali pri uboju živali (Harris 1986, 60–1).

Vegetarijanstvo skozi zgodovino budističnega verovanja zavzema različna mesta in tudi danes s strani vernikov zavzema bolj in manj pomembno vlogo. Kot popolnoma sklenjena etika budizma se pokaže šele v razmeroma pozni fazi budistične zgodovine, v povezavi s

teorijo Tathāgata in posledično z vzhodno-azijsko idejo, da so vse stvari posode za naravo Bude (Waldau v Keown 2000, 115).

4 RELIGIJSKE SPREMEMBE ZAHODA IN VPLIVI Z VZHODA

Beardsworth in Keil (1997, 158) pravita, da »čeprav religijska verovanja lahko močno vplivajo na posameznikove navade prehranjevanja, tudi tiste, ki se nanašajo na moralna načela glede ubijanja živali v prehranske namene, je tekom vse obširnejše sekularizacije zahodnih družb filozofska in teološka podpora, ki spodbuja k uživanju živali, oslABLJENA.«

Fiddes (1991, 208) naznanja, da medtem ko je krščanska etika dolgo časa vodila zahodni svet pod pokroviteljstvom zahodnega komercialnega in verskega imperializma, so predvsem v zadnjih letih porasli vplivi vzhodne duhovnosti. Budizem, hinduizem in druge podobno verujoče sekte so imeli po njegovem mnenju pomemben vpliv na spremembo pogleda mnogih ljudi na meso.

Večja dostopnost hrane, svoboda izbire, vojna in posledično kulturne spremembe so privedle do nastanka množične kontrakture, ki je na različne načine kazala nestrinjanje s prevladujočimi vrednotami družbe. Zahod je bil deležen vpliva azijskih filozofij in religij, ki so vsebovale tudi določen pogled na prehrano, vegetarijanstvo (Črnič 2012, 5). Razloge za razcvet vegetarijanstva na Zahodu je treba iskati povsod, tudi v mešanju različnih kultur, ki so potem postale vsaka sebi na videz avtentične.

Čemu lahko pripišemo nastale spremembe v porasti in vse večjemu zanimanju za vegetarijanstvo na Zahodu? Pešanju tradicionalnih zahodnih religij, predvsem krščanske, in vse močnejši sekularizaciji? Globalizaciji, vplivu azijskih religijskih idej in novemu konceptu dojemanja vere? Kje se je zgodil tisti religijski preobrat, ki je odprl prosto pot modernim pogledom verovanja in življenja, ki vključujejo tudi vegetarijanstva?

4.1 Nov koncept religije

Vsakdo od nas se je že kdaj srečal z vprašanjem vere. Kaj pravzaprav to pomeni je globoko in težko vprašanje. Pomeni verovati, biti član svetovne tradicionalne verske skupnosti, majhne obrobne verske sekte ali nemara imeti svojega osebnega boga, ki obstaja kot tak le v naši domišljiji? Še večje težave nastanejo pri merjenju religijske stopnje določenega območja.

Kateri so tisti kriteriji, ki naj bi jih upoštevali tukaj? Ni enostavno dobiti natančne in zanesljive religijske slike določenega območja. Nenadne demografske spremembe, vedno več novih religijskih praks in globalizacija nasploh, vse to so dejavniki, ki so nas pripeljali do tega, da lahko govorimo tudi o religiji kot o globalni kulturi dejavnosti, kjer koncept religije ostaja, vendar se je spremenil.

S to miselnostjo se strinja tudi Grace Davie (2005, 53), ki pravi, da verovanje še vedno ostaja pomemben dejavnik družbe, čeprav je z razvojem ekonomskega in političnega življenja postalo jasno, da se je pomen religije v javnosti zmanjšal in spremenil. »V poznomodernem obdobju postane koncept boga vedno bolj subjektiven. Posamezniki iz raznovrstne ponudbe enostavno »izbirajo in mešajo«. Religija postane del sveta izbor, načinov življenja in preferenc. Temu ustrezno se razvijajo tudi religijske institucije; cerkev in sekta se umakneta denominacijam in kultu. Slednji obliki verske organizacije odsevata naraščajoči individualizem v religijskem življenju« (Davie 2005, 52).

Religija torej postaja nekaj, kar si posameznik izbere sam in prilagaja po svojih osebnih željah. Vedno bolj se uveljavlja tak koncept religije, kjer ne gre več za tradicionalnost in univerzalnost njenih članov, ampak za prostovoljno povezovanje ljudi s podobnimi vrednotami in idejami, ki jih združujejo določena skupna življenjska načela. Kar pa ne pomeni, da ljudje ne morejo prakticirati obojega, biti člani tradicionalne svetovno močne religije in hkrati neke nove oblike religije, saj se slednje redko pojavijo spontano in največkrat izhajajo prav iz tradicionalnih oblik religij oziroma v povezavi z njimi.

4.2 Krščanstvo in sekularizacija

Po besedah Grace Davie (2005) je v zgodovinskem in geografskem smislu religija dejavnik, katere cilj je ustvariti skupnost vrednot in ver po vsej Evropi in drugod. S tem cilja predvsem na univerzalno misel krščanske religije, ki je v evropskem kontekstu še vedno najbolj razširjena. »Na skupno religijsko dediščino, ki temelji na krščanskih vrednotah, lahko tako gledamo kot na formativni kulturni vpliv v samem srcu evropske civilizacije, ki ji hkrati daje tudi vsebino« (Davie 2005, 31).

Predvsem krščanska religija je imela na evropskem ozemlju že skozi zgodovino posebno vlogo pri oblikovanju in razvoju evropske umetnosti, kulture, pravne ureditve in filozofije. Predstavlja tako osebno izkušnjo, kot tudi možnost integracije v večjo skupnost, krog ljudi z enakimi verskimi prepričanji. Spreminjanje religijske sestave Evrope je danes, statistično

gledano, najprej posledica številnih zgodovinskih in tekočih dejavnikov, od političnih režimov oziroma ureditev posameznih držav do množičnih migracij ljudi. Prav tako novi načini življenja in oblikovanja vsakdana ter mešanje kultur in nastajanje novih vplivajo na podobo religije in religioznosti v Evropi. Rimokatoliška cerkev je v Evropi najbolj razširjena, čeprav ne smemo pozabiti dejstva, da je religija na evropski celini kar močno raznolika.¹⁰ Poleg razdrobljene krščanske vere najdemo v Evropi še pripadnike islama, judaizma, hinduizma, budizma ...

Če hočemo preučevati religiozno raznolikost, moramo pogledati dlje od števila verujočih. Mnogo je dejavnikov, ki so oblikovali in še vedno oblikujejo religiozno sliko Evrope. Philip Jenkins (2006) v svojem članku o prihodnosti religije v Evropi pravi: »Kot v času hladne vojne, se zdaj ponovno predstavlja kritično gledališče za versko rivalstvo, le da tokrat med krščanstvom, islamom in svobodomiselnostjo. Evropski narodi bodo bodisi na strani verskega konflikta in nasilja, ki postavlja muslimanske manjšine proti sekularnim državam in muslimanske skupnosti proti krščanskim sosedom, ali pa bodo postali rojstni kraj liberaliziran. «

Postmoderna družba nas je pripeljala do sprememb, katerim se težko prilagaja tudi tradicionalna krščanska religija. Predvsem se tu poraja vprašanje, kako uskladiti in ohraniti tradicionalne katoliške nauke s sodobno moderno družbo, ki prinaša nove poglede in potrebe posameznika tudi v duhovni smeri.

V Ameriki (predvsem ZDA), ki je kljub modernizaciji ostala dokaj religiozno območje, naj bi večinoma protestantski cerkvi uspela prilagoditev modernim razmeram. »Da bi obdržale svoje vernike, so integrirale racionalne, posvetne strukture smisla, pristale so na nekakšno posvetno različico protestantske etike in tako v veliki meri ohranile svoj družbeni vpliv« (Berger v Ban, 2008, 55).

Sekularizem v evropskem kontekstu je močno posegel v nekatere države, predvsem je napredoval med političnimi in kulturnimi elitami, med večinskih prebivalstvom še ni tako opazen. Dejstvo je, da se druge vere ne širijo na ideološko in versko praznino, saj veliko Evropejcev sebe še vedno šteje kot del krščanske vere, tudi v primeru, da ne obiskujejo verskih obredov in se ne držijo vseh zapovedi, ki jim jih narekuje vera.

¹⁰ Na eni strani lahko najdemo katoliške dežele, na primer Irsko in Poljsko, na drugi strani pa močno ateistične države, primer katere je Češka.

Evropa naj bi predstavljala klasičen primer poznega sekularizma, ki navaja, da ko družba doseže določeno fazo socialnega in družbenega razvoja, ta ne potrebuje več boga v tradicionalnem smislu. Teorija sicer deluje odlično v Evropi, za razliko od Združenih držav Amerike, kjer primerljivo napredno gospodarstvo in prefinjeno postindustrijsko družbo spremlja religija v razcvetu, pogosto v evangeličanskih in karizmatičnih oblikah. Zakaj tako različni poti ZDA in Evrope je spet vprašanje, prav tako, kot lahko pod vprašaj postavimo koncept sekularizacije. V vsakem evropskem mestu lahko opazimo vidno propadanje religijskih praks, kar se kaže v izgubljanju pomena tradicionalne vloge cerkvenih skupnosti. Prav tako upada poklic duhovnika in cerkvenih sodelavcev. Veliko ljudi se oklicuje za ateiste ali neverujoče (Jenkins 2006).

Čeprav sekularizacija kaže svoje vplive počasi tudi na ameriških tleh. »Očitno je, da ameriški sekularisti počasi stopajo ven iz teme družbenopolitične margine. Po podatkih raziskave o ameriški verski identiteti (ARIS), ki jo je pred dnevi objavila univerza Trinity College, je število neverujočih naraslo na 15 % celotne odrasle populacije. Gre za izjemen skok, če upoštevamo dejstvo, da se je leta 1990 za neverujoče opredeljevalo zgolj 8,2 % odraslih« (Mladina 2009).

Potrebe ljudi, ki jih je včasih vsaj na videz zadovoljila Cerkev oziroma vera, so zdaj nadomestile bolnišnice, socialne službe, višji BDP. Ljudje so na drugi način dosegli občutek varnosti, zaupanja in stabilnosti njihove družbe (Jenkins 2006). Po besedah Rousseauja je demokracija postala nov evangelij, vera tako imenovanega sekulariziranega sveta. »Zgodovinsko gledano: brezbožno krščanstvo« (Mastnak 1996, 16).

Pomembno pa je vedeti, da je sekularizacija res precej zmanjšala število verujočih v tradicionalnem smislu, vendar je človek ostal religiozno bitje. Tukaj ne govorimo o zmanjšanju pomena religije, saj ta ostaja nespremenjen. Kar se je spremenilo, je pogled na religijo in njeno mesto v družbenem in kulturnem življenju (Ban 2008). Nov pogled na krščansko vero kot zgodovinsko najmočnejšo v zahodnih družbah, upadanje moči krščanske cerkve in sekularizacija nista bila neposredna vzroka za nastanek novodobnih religij, sta pa dolgoročno vplivala tudi na pojav le-teh z oblikovanjem novih družbenih razmer. Pozno moderno obdobje, ko je bila religija dokončno potisnjena v zasebno sfero, je bil začetek religijskega pluralizma, svobode izbir, in zaživele so institucije religijskega trga (Ban 2008, 52).

Ljudje danes potrebujemo novo religijo, kar je kot nalašč za pojav sodobnih religijskih oblik, ki te potrebe množic poizkušajo zadovoljiti. Na Zahodu prihaja do mešanja med tradicionalnim in novodobniškim verovanjem, kjer slednje pogosto črpa iz vzhodnih verskih in kulturnih pogledov. Ti ponujajo nekaj drugačnega in izpostavljajo tudi vegetarijanski način prehrane.

4.3 Vplivi Vzhoda

Tradicionalno sliko zahodne kulture vse bolj prežemajo ideje, ki imajo izvor na Vzhodu, na primer budizem, hinduizem, feng shui, judo in alternativna medicina, kot je akupunktura. Čeprav veliko oblik verovanja, vedenja in prakticiranja pojmujeemo kot tradicionalne in izvorno vzhodne, ne smemo pozabiti, da ni tako lahko identificirati in postaviti točnega kraja njihovega nastanka. Zato se bomo v nadaljevanju osredotočili na vse tiste ideje, ki trenutno spadajo pod svetovni nazor Vzhoda, podrobno vprašanje njihovega prvotnega izvora pa bomo tu pustili ob strani.

Sledečem poglavje se opira na knjigo Colina Campbella *The Easternization of the West*, ki opisuje dokaze za »povzhodnjenje« Zahoda. Colin Campbell (2007, 70–142) pravi, da so vplivi Vhoda vidni predvsem skozi rehabilitacijo narave; navezujoč se na religijo, posameznika in naravo oziroma družbo. Te se pokažejo v naslednjih preobratih pogleda tradicionalnih zahodnih družb:

Verovanje v življenjsko silo – obrat od verovanja v osebne stvarnika oziroma boga k verovanju v brezosebno božansko silo. De-kristjanizacija in sekularizacija nista prinesla nujno brezverstva, ampak sta odprla pot novim načinom verovanja.

Reinkarnacija – nikoli ni bila del tradicionalnih zahodnih religij, kot je krščanstvo. Danes skoraj vse raziskave narejene na to temo pričajo o visoki stopnji verovanja v reinkarnacijo tudi na Zahodu, posebej po drugi svetovni vojni. Raziskave narejene v Veliki Britaniji kažejo na to, da je verovanje v reinkarnacijo tam doseglo v letu 1979 kar 28 % med prebivalci, kar je velika porast glede na leto 1940, ko naj bi bilo takih le za 4 %. Podobne raziskave naj bi veljale tudi za ostale evropske države, kjer v reinkarnacijo verjame približno petina ljudi.¹¹

Rehabilitacija narave: pravice živali in vegetarijanstvo – sprememb od dualističnega k holističnemu videnju sveta, kjer je človeštvo združeno z naravo, skupaj sta eno. Ta obrat v zahodnem pogledu na naravo se kaže v novem odnosu človeštva do rastlinskega in živalskega

¹¹Verovanje Zahodnjakov v reinkarnacijo navadno nima povezave z verovanjem v karmo.

sveta. V zadnjih nekaj desetletjih se je pojavila revolucija v pogledu na živali, ki je vidna v dveh smereh, vse obsežnejšemu gibanju za živalske pravice in porasti vegetarijanstva na Zahodu. O porasti sodobnih oblik vegetarijanstva smo že veliko govorili. Seveda se je pojavila zaradi različnih dejavnikov, a del krivde lahko pripišemo prav vplivom vzhodnih religij, katerih osrednja tema je uživanje čim manj mesa.

Okoljevarstvena gibanja – vse večje verovanje v idejo, da božanska življenjska sila obstaja znotraj naravnega sveta je pripeljalo do vse večjega upoštevanja svetosti in cenjenosti nenasilne narave, ne samo znotraj živalskega sveta, ampak v naravi nasploh. Na Zahodu se je preobrat spremenil v porasti okoljevarstvenih organizacij.

Rehabilitacija narave znotraj človekovega lastnega gibanja – vse večje zanimanje za spremembe, ki se dogajajo znotraj posameznika. Osebnostna rast, osebno zdravljenje ali treniranje čustvene inteligence postajajo vse odmevnejši vidiki življenja posameznika. Obrat je viden v porasti zanimanja ljudi za lastno telo, lastni jaz. Porast centrov, knjig, delavnic, terapij in podobnih stvari, ki naj bi človeka pri tem usmerjali in mu pomagali.

Celostno zdravstveno gibanje – nova ideja, da je zdravje in celovitost telesa naravni pogoj, bolezen pa je nekaj, kar človek ustvari sam. Na Zahodu se ideja kaže predvsem v vse večjemu odločanju za zdravljenje na alternativni način, ki navadno ne vključuje klinične medicine, ampak druge oblike zdravljenja, ki navadno prihajajo z Vzhoda.

Vedeževanje in prerokovanje – na primer horoskopske napovedi, ki so prisotne v večini časopisov v zahodnem svetu, oglasi za prerokovanje ...

Številni preobrati, ki črpajo iz vzhodnih kultur in religij so na Zahod prinesli kar nekaj inovacij. Vegetarijanstvo in drugačen pogled na prehrano nasploh sta le dve od vidnih sprememb. Večja skrb za pravice živali, zanimanje za okolje, holistično zdravstveno gibanje, porast vedeževanja in vse večje zanimanje za posameznika so še drugi dokazi, da so vplivi z Vzhoda prisotni. Vse te novosti z mešanjem in preobračanjem pogosto postajajo tudi del novodobniške duhovnosti,¹² ki je v zadnjih nekaj desetletjih na Zahodu vse odmevnejša. In če se spomnimo najpogostejših vplivov na porast sodobnih oblik vegetarijanstva na Zahodu, je visoko na lestvici prav skrb za zdravje, skrb za okolje vse večji individualizem in etični vidik. In prav tukaj lahko potegnemo črto med dejanskimi vplivi religije in celotne kulture, ki ima korenine na Vzhodu, na sodobne oblike vegetarijanstva na Zahodu.

¹² Več o novodobniški duhovnosti v Črnič (2012) in Ban (2008).

5 SKLEP

Tradicionalne religije narekujejo prehranske navade svojih pripadnikov predvsem skozi moralno in etično sodbo odnosa družbe in narave. Skozi prehrano se v religiji odraža odnos navadnega človeka in boga, stopnja moči ter bogastva posameznika kot individuma in pripadnika družbe. Videli smo, da omenjene religije svoje prehranske zapovedi in nasvete črpajo že iz svojih svetih knjig oziroma spisov, ki predstavljajo temelj tako krščanstva in islama kot tudi hinduizma in budizma. Čeprav vpliv nekaterih religijskih idej danes upada, spet drugih pa narašča, je pomembno, da poznamo njihove zgodovinske in sodobne pomene simbolnih oblik prehrane, natančneje mesa in vegetarijanstva. Le tako bomo namreč razumeli, zakaj in kako so spremembe znotraj religije v zahodnih družbah odprle pot priходу in porastu sodobnih oblik vegetarijanstva.

Vse hitrejša sekularizacija, globalizacija ter vse večji individualizem na Zahodu, demokracija, možnost izbire, mešanje različnih kultur in sobivanja različnih religij – vse to se odraža skozi prehranjevanje ljudi. Vegetarijanstvo je ena od praks v prehrani, ki ji trenutne spremembe religijskega konteksta na Zahodu odpirajo nove možnosti, da prevzame posameznika in množico. Izgubljanje večinskega vpliva krščanske religije med prebivalci, ki predstavlja mesojedo družbo, odpira vrata tudi drugače mislečim in novim religijskim vplivom z Vzhoda. Religija dobiva nove razsežnosti in religijski trg postaja vse bolj raznolik ter odprt za novosti, pod katere lahko štejemo način življenja, ki poudarja enotnost z živalskim svetom. Če je bilo skozi zgodovino ob prevladi krščanske vere vprašanje vegetarijanstva potisnjeno ob stran, tak način življenja pa označen kot marginalen, se dandanes to spreminja. Budizem in hinduizem sta primera, od koder vegetarijanska miselnost Zahoda črpa svoje ideje, saj v svoji doktrini na zmernejši ali strožji način povzdigujeta vegetarijansko prehrano kot bolj čisto in prijazno. Zahodne družbe postajajo vse bolj zavedne in kot pravi Beck (1992), človek se vse bolj zaveda, da lahko največ zase naredi sam. V času negotovosti, hitrih sprememb in povečane samorefleksije ljudi so telesa označena kot hitro podvržena spremembam. Eden od načinov, kako lahko ohranimo neko nadvlado oziroma disciplino nad lastnim telesom, je preko prehranjevalnih navad. To je lahko bodisi z zmanjšanjem vnosa mastne in kalorične hrane bodisi le skozi nadzor vrste hrane, ki jo zaužijemo; izogibanje maščob za doseg dobrega zdravja ali na primer prakticiranje vegetarijanstva zaradi zdravstvenih, etičnih razlogov. Glede na sedanji poudarek zahodnih

družb na samodisciplinskih načelih so telesa postala fizični simbol obsega, nad katerim imajo njihovi lastniki samokontrolo. In religija je postala področje izbire.

Nov moralni pogled na živali in želja po boljšem ravnanju z njimi sta skozi vegetarijansko prakso postala uresničljiva. Kljub temu da za porastom vegetarijanstvom tiči več vzrokov, sem mnenja, da se posameznik ne spreobrne v vegetarijanca samo zaradi želje po boljšem zdravju. Mislim, da je potrebno nekaj več, moralno načelo, želja po poboljšanju, nenasilju, ne nazadnje tudi verovanje, ki zares sproži spremembo. Gre za verovanje v boljši jutri, v smeri katerega lahko nekaj narediš tudi sam.

In če pogledamo še korak dlje, danes prihajajo na plan že nove raziskave in moralne skrbi o pravicah rastlin. Visoka tehnologija omogoča boljše in podrobnejše vedenje in nekoč samoumevno postaja vse bolj zanimivo. So rastline enako žive in čuteče kot živali? Bo nemara čez nekaj desetletji vzpostavljena nova religija, ki se bo zavzemala tudi za prehranjevanje brez rastlin? Kako daleč lahko pride človeško oko kar se etičnosti tiče? Smo pripravljeni tvegati sami sebe ali obstaja nova, še neodkrita pot, kjer nihče ne trpi in vsi lepo živijo? To so vprašanja, ki jih postavljam le v razmislek v naprej. Razvija se svet, z njim lačen človek in religija. Skupaj.

6 LITERATURA

1. Alja, Tasi. 2013. Intervju: Douglasem N. Grahamom. *Primorske novice*, 10 (10. avgust).
2. Ban, Tina. 2008. *Novodobniška duhovnost: od zgodovinskih izvorov do sodobne podobe*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
3. Beardsworth, Alan in Teresa Keil. 1997. *Sociology on the Menu: An invitation to the study of food and society*. London and New York: Routledge.
4. Beck, Ulrich. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
5. Bodhipaksa. 1999. *Vegetarianism*. London: Windhorse Publications.
6. Campbell, Colin. 2007. *The Esternization of the West: A Thematic Account of Cultural Change in the Modern Era*. London: Boulder.
7. Conner, Mark in Christopher J. Armitage. 2002. *The social psychology of food*. Philadelphia: Buckingham.
8. Črnič, Aleš. 2012a. Sociokulturni vidiki vegetarjanstva in njegovih percepcij. *Družboslovne razprave* XXVIII (18): 113–134.
9. --- 2012b. *Na vodnarjevem valu: nova religijska in duhovna gibanja*. Ljubljana: Založba FDV.
10. Davie, Grace. 2005. *Religija v sodobni Evropi: mutacija spomina*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
11. *Društvo za osvoboditev živali in njihove pravice*. Dostopno prek: <http://www.osvoboditev-zivali.org/> (20. avgust 2013).
12. Fiddes, Nick. 1991. *Meat: a natural symbol*. London: Routledge.
13. Foltz, Richards. 2001. *Is Vegetarianism Un-Islamic?* Dostopno prek: <http://www.islamicconcerns.com/IsVegetarianismUnIslamic.asp> (13. september 2013).

14. Habjan, Urška. 2004. *Vegetarijanstvo kot življenjski stil*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
15. Hexham, Irving in Karla Poewe. 1997. *New religions as global cultures: making the human sacred*. United States: Westview Press.
16. *Hare Krišna*. Dostopno prek: <http://www.harekrisna.info/> (13. september 2013).
17. Harris, Marvin. 1986a. *Good to eat: Riddles of Food and Culture*. London: Allen & Unwin.
18. --- 1992b. The Cultural Ecology of India's Sacred Cattle. *Current Anthropology* 33 (1): 261–276.
19. Iacobbo, Karen in Michael Iacobbo. 2004. *Vegitarian America: a history*. London: Praeger Publishers.
20. *Islam.si*. Dostopno prek: <http://islam.si> (19. avgust 2013).
21. Jenkins, Philip. 2006. *Demographics, Religion, and the Future of Europe*. Dostopno prek: <http://freepdfz.com/pdf/demographics-religion-and-the-future-of-europe-9196149.html> (28. avgust 2013).
22. Korom, Frank J. 2000. Holy Cow! The Apotheosis of Zebu, or Why the Cow Is Sacred in Hinduism. *Asian Folklore Studies* 59 (2): 181–203.
23. Lupton, Deborah. 1996. *Food, the Body and Self*. London: SAGE Publications.
24. Luthra, Prem. 2013. *Hrana je Bog*. Šmarješke Toplice: Založba Stella.
25. Montanari, Massimo. 1996. *The culture of food*. Great Britain: Blackwell.
26. Pat Fisher, Mary. 1999. *Religion in the Twenty-first Century*. London: Routledge.
27. Reel big fish. 1995. *Say Ten*. Dostopno prek: <http://www.azlyrics.com/lyrics/reelbigfish/sayten.html> (12. avgust 2103).
28. Spencer, Colin. 2000a. *Vegetarianism: a history*. London: Grub Street.
29. --- 1994b. *The Heretic's feast: a history of vegetarianism*. London: Fourth Estate.

30. *Sveto pismo Stare in Nove zaveze*. 2003. Slovenski standardni prevod iz izvirnih jezikov: študijska izdaja. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.
31. Twigg, Julia. 1979. *Food for thought: purity and vegetarianism*. Religion 9: 13–35.
32. Ugrinovic, Ana, ur. 2004. *Koran*. Tržič: Učila International.
33. *Vegetarian Society*. Dostopno prek: <https://www.vegsoc.org/> (25. avgust 2013).
34. Waldau, Paul. 2000. Buddhism and animal rights. V *Contemporary Buddhist Ethics*, ur. Damien Keown, 81–113. London: Routledge Curzon.